

आधुनिक अध्यापनशास्त्र कार्यनीती प्रवाहातील क्षेत्रभेट निरीक्षणातून अध्ययन

प्रा. खैरनार किरण सहादू

सहाय्यक प्राध्यापक,

ॲड. विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र,

महाविद्यालय, नाशिक.

सारांश :

प्रत्येक व्यक्तीची निरीक्षण क्षमता भिन्न स्वरुपाची असून निरीक्षण क्षमतेमुळे व्यक्तीचे अभ्यासक्षेत्र व्यापक व परिपूर्ण बनते. निरीक्षणाचे विश्लेषण करून, अनुमान काढून, नियंत्रण ठेवून सुधारणा घडून येतात. निरीक्षणातील हेतुस्पष्टतेमुळे बाह्य घटकांचे निरीक्षण चांगले होते. त्याचबरोबर साधनांच्या वापराने काटेकोरपणा प्राप्त होतो. निरीक्षणातून सदयःस्थितीची जाणीव होऊन तेथील भौगोलिक परिस्थिती लक्षात येते. त्यासाठी शिक्षकांनी क्षेत्रभेट निरीक्षणातून अध्ययन करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्षपणे क्षेत्रावर घेऊन जाणे आवश्यक आहे. थोडक्यात क्षेत्रभेटीतील निरीक्षणातून अध्ययनास चालना मिळून मानवी वर्तनात बदल होतो.

प्रस्तावना :

मानवी वर्तन अनुभवक्षम, निरीक्षणक्षम आणि मापनक्षम असते. मानवी वर्तनावरून अनुमान काढता येतात. कृती करणे, चालणे, बोलणे या शारीरिक वर्तनाबरोबरच विचार करणे, तर्क करणे, कल्पना करणे, दुःख वाटणे, आनंद वाटणे यासारख्या प्रक्रियांचा समावेश होतो. प्रेरणा निर्माण होणे, भावना उद्दिपीत होणे यामुळे मानवाचे अभ्यासक्षेत्र व्यापक त्याबरोबरच परिपूर्ण बनलेले आहे.

मानवाच्या निरीक्षणातून विविध मानसिक प्रक्रियांचे वर्तन करणे, त्या समजावून घेणे, त्यासंबंधी पूर्वानुमान काढणे, त्यावर नियंत्रण करणे, त्यात सुधारणा घडवून आणणे हे प्रमुख ध्येय व्यक्तीच्या जीवनाचे असते.

सर्व व्यक्ती निरीक्षणातून अध्ययन करू शकतात. शैक्षणिक क्षेत्रातील व्यक्ती विशेषतः अध्ययन करणारी व्यक्ती जर निरीक्षणक्षम असेल तर विविध विषय, आशय, पाठ्यांश, माहिती, ज्ञान आत्मसात करू शकते. अनुवंशामुळे प्राप्त झालेली गुणवैशिष्ट्ये सुप्तक्षमता, प्रयत्नपूर्वक घेतलेल्या अनुभूती, निरीक्षणक्षमता या परिणामातून व्यक्ती अध्ययन करून विकास साधत असते.

निरीक्षणातून अवबोध, संकल्पना निर्मिती, विचारप्रक्रिया, स्मृती, समस्या निराकरण, सृजनशील विचार, तर्कक्षमता अशा विविध प्रक्रियांचे स्वरुप त्यांचा विकास पर्यायाने अध्ययनास चालना मिळते.

'ज्ञानेंद्रियांच्या साहाय्याने हेतुपूर्वक आणि पध्दतशीरपणे केलेले अवलोकन म्हणजे निरीक्षण.'

एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनाचे, सभोवतालच्या परिस्थितीचे वस्तुनिष्ठ निरीक्षण करून अध्ययन

करणे. निरीक्षण हे वर्तनाचे असेल, सभोवतालच्या परिस्थितीचे असेल, विविध क्षेत्रांना भेटी दिल्याचे असेल त्यातून आपल्याला माहिती मिळवून ज्ञानात भर पाडता येते त्यामुळे अध्ययन होण्यास मदत होते.

निरीक्षण करताना हेतूची स्पष्टता असेल तर नेमक्या बाबींचे, घटकांचे निरीक्षण चांगल्या प्रकारे केले जाईल. निरीक्षणात वस्तुनिष्ठता येण्यासाठी संख्यात्मक मापन, गुणात्मक मापन श्रेणी ठरवणे अशा काटेकोर नोंदी असतील तर उपयुक्तता वाढून अध्ययनास प्रेरणा मिळते यासाठी नोंदी काळजीपूर्वक करून घेतल्या पाहिजेत.

निरीक्षण करतांना चित्रण, ध्वनी मुद्रण यांचा आधार घेतल्यास काटेकोर निरीक्षण होऊन प्रभावी अध्ययनास त्याचा नक्कीच फायदा होण्यास मदत होईल. परिस्थितीतील विविध क्षेत्रांना भेटी देतांना निरीक्षकाने त्वरित नोंदी ठेवणे खूप उपयुक्त ठरते. निरीक्षण संपल्यानंतर नोंदी केल्यास काही घटकांचे विस्मरण होऊन अध्ययनास बाधा, अडथळे निर्माण होतात.

निरीक्षणातून सद्यःस्थितीतील वर्तनाचे, परिस्थितीचे वर्णन करता येते. त्यावरून अनुमान, निष्कर्ष काढून शिकता येते. क्षेत्रभेटीत सूक्ष्म बारकाव्यांचे निरीक्षण स्वतःच्या नजरेच्या टप्प्यातून केले जाते.

मानवी वर्तन हे कायमस्वरूपी नसते तर ते परिवर्तनशील असते. वर्तनात होणारे परिवर्तन का व कसे होते याचा विचार क्षेत्रभेटी दरम्यानच्या निरीक्षणात केला पाहिजे. कारण अध्ययन ही एक प्रक्रिया असून तिच्याद्वारे बाह्य परिस्थितीला बदलात्मक प्रतिसाद दिला जातो. यासाठी निरीक्षणाची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

'अध्ययन म्हणजे व्यक्तीने, सभोवतालच्या परिस्थितीला अनुसरून, जाणीवपूर्वक स्वतःच्या वर्तनात घडवून आणलेले टिकाऊ स्वरूपाचे बदल होण्याची प्रक्रिया होय.' अध्ययन हे सर्वप्रकारच्या वर्तनाशी संबंधित असून निरीक्षणाशिवाय अध्ययन नाही त्यामुळे अस्तित्त्व धोक्यात येऊ शकते. मानवी जीवनात अध्ययन हे प्रगतीचे साधन मानले आहे.

क्षेत्र भेटीतील निरीक्षणातून ज्ञानात भर पडली पाहिजे. व्यक्तीच्या विविध वृत्तीचा विकास झाला पाहिजे, व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास, चांगल्या सवयीची जोपासना, विविध कौशल्ये संपादन करता आली पाहिजे. क्षेत्रभेटीत निरीक्षण करतांना विशिष्ट हेतू, उद्दिष्टे असणे आवश्यक असून त्यामुळे उद्दिष्टप्राप्तीच्या दिशेने निरीक्षण केले जाते. क्षेत्रभेटीतील निरीक्षणात व्यक्तीची अभिरुची, अवधान महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते.

क्षेत्रभेट :

'ज्ञानेद्रियांच्या साहाय्याने विशिष्ट स्थळांचे हेतुपूर्वक आणि पध्दतशीरपणे केलेले अवलोकन म्हणजे क्षेत्रभेट होय.'

क्षेत्रभेटीची उद्दिष्टे :

१. क्षेत्र भेटीतील निरीक्षणाला प्रेरणा देणे.
२. क्षेत्रभेटीविषयी आवड निर्माण करणे.
३. अध्ययनासाठी क्षेत्र भेटीचे महत्त्व पटवून देणे.

४. क्षेत्रभेटीमुळे अध्ययन क्षमता विकसित होते याची जाणीव करून देणे.

क्षेत्रभेट पूर्वतयारी :

एखादया ठिकाणी प्रत्यक्षात जाऊन तेथील भौगोलिक स्थिती जाणून घेणे हा क्षेत्रभेटीचा प्रमुख हेतु असतो. क्षेत्रभेटीत प्राकृतिक व सांस्कृतिक पर्यावरणातील घटकांचे निरीक्षण करणे, सर्वेक्षण करून माहिती संकलित करणे अपेक्षित असते.

१. स्वतःची नोंदवही जवळ असावी.
२. नमुना प्रश्नावली, पेन, पेन्सिल, मोजपट्टी, टेप इ. वस्तू बरोबर न्याव्यात.
३. विविध वस्तू, पदार्थ यांचे नमुने गोळा करण्यासाठी पिशवी असावी.
४. भेटस्थानाचा नकाशा, होकायंत्र, कॅमेरा, दुर्बीण बरोबर घ्यावी.

कार्यालयातून माहिती मिळविण्यासाठी अगोदर परवानगी घेऊन मग क्षेत्रभेटीचा दिवस व वेळ निश्चित करावी. क्षेत्रभेटी दरम्यान आपल्याकडून तेथील पर्यावरणाचे नुकसान होणार नाही याची काळजी घ्यावी.

क्षेत्रभेटीचे वर्गीकरण :

आधुनिक अध्यापनशास्त्रातील एक प्रभावी मार्ग म्हणून क्षेत्र भेटीकडे बघता येईल. क्षेत्रभेटीत चार भिंतीमधील शिक्षणापेक्षा बाहेरील शिक्षणाला अधिक महत्त्व देता येईल. क्षेत्रभेटीमुळे विद्यार्थ्यांना कंटाळा न येता अध्ययनामध्ये आवड निर्माण होईल. शिक्षक विविध प्रकारची शैक्षणिक ध्येये साध्य करू शकतात. क्षेत्रभेटीत विविध स्थळांना भेटी दिल्या जातात. क्षेत्र भेटीत व्यापकता असते म्हणजेच परिस्थितीतील सर्वच घटकांना भेटी देऊन त्या संदर्भात ज्ञान मिळवून अध्ययन केले जाते. क्षेत्रभेटीचे वर्गीकरण खालील प्रमाणे करता येईल.

शैक्षणिक क्षेत्र	: विद्यापीठे, शैक्षणिक संस्था, शाळा, अंगणवाडया, वस्तीगृहे.
सामाजिक क्षेत्र	: सामाजिक संस्था, सेवाभावी संस्था, विविध मंडळे, बचत गट.
ऐतिहासिक क्षेत्र	: ऐतिहासिक वास्तू, गड, किल्ले, लेणी, गुफा, शिलालेख, राजवाडे.
वैज्ञानिक क्षेत्र	: विज्ञान प्रदर्शन, प्रयोगशाळा, ऊर्जानिर्मिती केंद्र, कारखाने, प्रकल्प.
धार्मिक क्षेत्र	: प्राचीन मंदिरे, धर्मशाळा, प्रार्थना स्थळे, आश्रम.
राजकीय क्षेत्र	: संसद, लोकसभा, विधानसभा, राज्यसभा, विधानपरिषद.
नैसर्गिक क्षेत्र	: उद्याने, अभयारण्य, गिर्यारोहण, नैसर्गिक पर्यटन.
इतर क्षेत्र	: मनोरंजनाची स्थळे, प्राणी संग्रहालय, आकाशवाणी, विविध स्थानके.

क्षेत्रभेटीतून अध्ययनप्रक्रिया :

उदा. ऐतिहासिक वास्तू :

ऐतिहासिक स्थळांना भेटी दिल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये प्राचीन वास्तूची जोपासना करणे, पूर्वजाविषयी आपुलकीची भावना निर्माण होणे, ऐतिहासिक स्थळांना भेटी देण्याची प्रेरणा निर्माण होणे, गड, किल्ले त्याची

रचना, बांधकामाचा विचार करणे, लेण्याची कलाकुसर कोरीव कामांचे निरीक्षण करणे, राजवाड्यांची भव्यता, सुंदरता जाणून घेणे, राजाचे प्रशासन, शिलालेख, भूर्जपत्र, कालखंड, सामाजिक सांस्कृतिक विकासाची माहिती होणे, प्राचीन काळाचा इतिहास जाणून घेणे या बाबी क्षेत्र भेटीच्या निरीक्षणातून साध्य होतील.

दैनंदिन स्वरूपाचे जीवन जगतांना क्षेत्रभेटीच्या निरीक्षणाद्वारे वास्तूची जोपासना, पूर्वजाविषयी आदराची भावना, बांधकामाची रचना, लेण्या, राजवाडे यांची कलाकुसरता, कोरीव काम, भव्यता, सुंदरता लक्षात घेणे म्हणजेच क्षेत्र भेटीतून प्राप्त झालेल्या अनुभवाचे, माहितीचे, ज्ञानाचे पुढील अध्ययन अध्यापनात रुपांतर होण्यास मदत होते. शनिवारवाडा, लालमहाल, लालकिल्ला, कुतूबमिनार, गोलघुमट, ताजमहाल, बिबिका मकबरा यासारख्या ऐतिहासिक वास्तूंना भेटी दिल्याने विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनास चालना मिळेल.

क्षेत्रभेटीची शैक्षणिक उपयुक्तता :

विद्यार्थी शिक्षण घेत असतांना शाळेमार्फत, गटामार्फत, वैयक्तिक, पालकांबरोबर अनेक ठिकाणी भेटी देत असतो. त्या भेटीचा अध्ययनावर परिणाम होत असतो. मानव अनुकरणशील, निरीक्षणक्षम असल्याने विविध आवश्यक त्या बाबी आत्मसात करून शिकत असतो. यामुळे शाळेबरोबरच अनौपचारिक बाबी शाळेबाहेर राहून मोठ्या प्रमाणात शिकतो. दैनंदिन स्वरूपाचे जीवन जगत असतांना क्षेत्रभेटीतील निरीक्षणातून आत्मसात केलेल्या घटकांमुळे जीवन जगण्यास चांगली मदत होते. सभोवतालच्या परिस्थितीतून मानव तयार होत असतो.

ज्ञानेन्द्रियांच्या साहाय्याने निरीक्षण केल्यामुळे त्याची कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होते. अचूक संवेदना प्राप्त होऊन कार्यप्रवणता वाढते. विविध ठिकाणांचे निरीक्षण केल्याने आकलन होऊन ज्ञानात भर पडते. त्यामुळे भेटी दिलेल्या ठिकाणांची अधिक माहिती प्राप्त होते. निरीक्षणातून तात्कालिक परिस्थितीची जाणीव होण्यास मदत होते.

निरीक्षण वैयक्तिक पातळीवर करीत असेल तर वर्तनातील स्वाभाविकता लक्षात घेतली जाते. निरीक्षण शैक्षणिक क्षेत्रातील असेल तर इतरांचे वर्तन कसे बोलतात, समूह कसा तयार होतो, समस्या कोणत्या पध्दतीने सोडविणे, आपल्या भावना कशा पध्दतीने व्यक्त करणे यातून अतिशय चांगल्या प्रकारची माहिती मिळून आपण कल्पना, विचार, तर्क, अनुमान, साम्यभेद करून अध्ययन करीत असतो.

क्षेत्रभेटीतील निरीक्षणासाठी चित्रण, ध्वनिमुद्रण यांचा आधार घेतल्यास इतरवेळी देखील आपण निरीक्षण करून श्रम, वेळ, पैसा वाचवू शकतो. क्षेत्रभेटीत त्वरीत नोंदी केल्याने आत्मविश्वास वाढून पुढील ज्ञानग्रहणासाठी म्हणजेच अध्ययनासाठी प्रेरणा, प्रोत्साहन मिळते.

संदर्भ :

१. प्रज्ञा मानस संशोधिका (१९९२) बुद्धिवैभव, ज्ञानप्रबोधिनी, पुणे.
२. शेख आदम (१९७३) शिक्षण संजीवनी, वुड हाऊस, मुंबई.